

Шарафиддин Али Яздий Марказий Осиё, Якин ва Ўрта Шарк мамлакатларининг XIV ва XV аср бошларидаги тарихидан бахс юритувчи машхур «Зафарнома» асарининг муаллифи сифатида тарих зарваракларида мангу мухрланган муаррихлардан бўлиб, унинг хаёти ва фаолияти асосан XV асрнинг биринчи ярмига тўғри келади.

Шарафиддин Али Яздий Эроннинг Язд шахрига карашли Тафт мавзеида (Тафт-и-Язд деб ҳам аталган), тахминан XIV асрнинг охириги чорагида тугилган. Унинг таржимаи холи хақидаги маълумотлар ўз асарлари ва замондошларининг асарларида келтирилган далиллар-дан иборат. Унинг отаси — Шайх Хожи ўз даврининг йирик олимларидан саналиб, тарикат ахли — сўфийлар билан ҳамфикр бўлган. Манбаларда айтилишича, Шарафиддин Али ҳам ёшлигида Язд сўфийлари билан якин алоқада бўлган.

Шарафиддин Али Яздийнинг бундан кейинги фаолияти хақидаги маълумотлар, унинг Шерозда Темурийлар саройида хизматда бўлганлиги билан боглик. Шохрухнинг ўғли Мирзо Иброхим Султон 1414 йили отаси томонидан Эроннинг Форс вилоятига (маркази Шероз) ҳоким қилиб тайинланади. 1435 йилгача Шарафиддин Али ана шу шахзоданинг саройида хизмат қилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Шарафиддин Алидан қолган илмий-адабий мерос, адабиёт ва тил услуби, шеърят назарияси, илми нужум, фалсафа, тасаввуфнинг назарий масалалари бўйича ёзилган асарлардир. «Шараф» таҳаллуси билан шеърлар ёзганлиги ҳам маълум.

Яздийнинг 1446 йили Хиротга келгани, бу ердан Самарқандга Улугбек хузурига борганлигини ҳам тахмин қилиш мумкин бўлса-да бироқ бу узок вақт давом этган эмас. Афтидан, Шохрух вафотидан (1447) кейин тез орада Шарафиддин Али ўз ватани Тафтга қайтиб келади ва бу ерда хонакоҳга жойлашиб, умрининг охиригача шундай яшайди. У хижрий 858 (1454) йили вафот этади, шу хонакоҳга дафн этилади.

Шарафиддин Али Яздий каламига мансуб илми нужум, шеърят ва тарикат назариясига оид бир қанча асарлар борки, уларни бирма-бир санаб ўтишни лозим топдик:

1. «Хулал-и мутарраз дар муаммо ва лугаз» («Муаммо ва топишмоқлар борасида безакли жома»).
2. «Мунтахиб-и Хулал» (Мазкур асарнинг кискартирилган баёни).
3. «Мавотин ё манозир дар муаммо» («Муаммо фанида турар жой ва манзаралар»).
4. «Кунх уз-зод дар илм-и вакф-и аъдод» («Ададлар мувофиклиги илмида ҳақиқат чўккиси»).
5. «Ал-Китоб фи илм-и устурлоб» («Устурлоб илми бўйича китоб»).
6. «Девон-и Шараф-и Яздий» («Шарафи Яздийнинг шеърлар тўплами»).
7. «Ҳақойик ат-тахлил» («Таҳиял, яъни «Ло илоҳа илла-л-лоҳ» нинг ҳақиқатлари»).
8. «Шарх-и «Қасида-и бурда» («Қасида-и бурда»нинг шарҳи).
9. «Шарх-и «Асамо-и Аллоҳ» («Аллоҳ исмлари»нинг шарҳи»).
10. «Тухфат ул-фақир ва ҳадят ул-ҳақир» («Ҳақирнинг тухфасию ҳақирнинг ҳадяси»).
11. «Муншаот» («Хатлар тўплами»).
12. Махсус номга эга бўлмаган, аммо Амир Темурнинг тарихини шеърӣ баён этилган асар.

Ушбу асар номларидан кўриниб турибдики, Шарафиддин Али Яздий ўз даврининг анчагина билимлари бўйича озми-кўпми маълумотга эга бўлган. Шунинг учун ҳам у Темурӣ шахзодалар саройида хизматга таклиф этилиб, замондошлари орасида маълум даражада шухрат қозонган. Унинг тарихнавислик фани намояндалари каторидан ўрин эгаллашига сабаб бўлган «Зарафнома» асарининг битилиш тарихи ҳам муаллифнинг ўз даврининг етакчи муаррихларидан бири бўлганлигини кўрсатиб турибди.

«Зарафнома» асари — «Фатхномаӣ соҳибқирон», «Тарихи жаҳоқушӣ Темурӣ» деган номлар билан ҳам аталади, лекин тарих фанида у кўпроқ «Зафарнома» номи билан машҳур. Асар тузилиши жихатидан икки қисмга: Темурдан олдинги давр тарихидан умумӣ тарзда сўзловчи «Муқаддима» ва бевосита Темур даври тарихини ёритувчи асосӣ қисмга бўлинади. Ҳар бир қисм учун алоҳида-алоҳида ёзилган, кўп жихатдан муштаракликка эга бўлган сўз бошиларда муаллиф мазкур қисмларнинг ёзилиш тарихини ёритиб беради. У ҳар икки қисм ҳам Шохрухнинг ўғли Иброҳим Султоннинг ташаббуси билан ёзилди, деб кўрсатади.

Муаллифнинг таъкидлашича, Иброҳим Султон ўз бобоси Амир Темур ҳақида махсус китоб ёзилишини ният қилган ва ҳижрий 822 (1419-20) йилда ўз вақтида бахший ва муншийлар томонидан Темур ҳақида туркий, форсий тилларда ёзиб қолдирилган мавжуд маълумотларни йигиб келтириш ҳақида фармон чиқарган. Бу иш амалга ошгандан сўнг мазкур маълумот-хужжатларни ўрганишга киришилган.

«Муқаддима»да бу ҳол қуйидагича баён этилган: «Тўпланилган маълумотлар воқеаларни ўз кўзи билан кўрган кишилар ҳиқояси билан такқослаб бўлингач, бу маълумотлар билан Шарафиддин Али танишиб чиқиб, Иброҳим Султонга ахборот бериши лозим бўлган.

Иброхим Султон маъкуллагандан кейин эса Яздий «Мукаддима»ни тузишга киришган».

Темур давридан бахс этувчи кисм — «Зафарнома»нинг бош сўзбошидан куйидагиларни билиб оламиз: «Подшоҳликнинг барча томонларидан Темур хакидаги туркий ва форсий тилларда баён килинган хикояларнинг ҳамма шеърий ва насрий нусхалари тўпланиб бўлингач, маълумотлар билан танишиш учун учта гуруҳ тузилган. Туркий ва форсий тилларнинг билимдонлари икки гуруҳни, воқеаларни ўз кўзи билан кўрганлар эса бир гуруҳни ташкил этганлар. Дастлаб Темур хакидаги ҳар бир хикоя ўқилган, агар унинг мазмуни воқеаларни ўз кўзи билан кўрган кишининг талкинига тўғри келмай қолса, Иброхим Султон ҳақиқатни тиклаш учун турли шаҳарларга чопарлар юбориб, мазкур воқеани Темурнинг яна бошқа замондошларидан суриштирган ёки қўшимча маълумотлар тўпланган. Ана шу қўшимча гувоҳлар хикоятларини ҳам тинглагач, Иброхим Султон айтиб турган ва қотиблар ёзиб борган. Шу тарзда асарнинг дастлабки хома-ки нусхаси тузиб чиқилган. Сўнг ана шу хомаки нусха асосида Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома» асарини ёзган. Иброхим Султоннинг катъий буйругига асосан китобни ёзиш вақтида саналар, жой номлари, улар орасидаги масофа ўлчовлари хакидаги барча маълумотлар жуда синчиклаб текширилиши лозим бўлган. Шарафиддин Али Яздийдан эса асарни жонли тил билан тушунарли қилиб ёзиш талаб этилган ва шунингдек, ҳужжатларга катъий риоя қилиши, Иброхим Султоннинг бевосита шахсий назорати остида тузилган дастлабки хомаки ёзувдан асло четга чиқмаслиги ҳамда ҳеч нарсани бўяб кўрсатмаслиги шарт қилиб қўйилган».

«Зафарнома» асарини ўқир эканмиз, Шарафиддин Али Яздий далилий маълумотларни қелтириш борасида ҳақиқатан ҳам Иброхим Султон қўйган шартларга риоя қилганлигини кўрамиз. Бирок бу шартни асарнинг тил услуби, айрим шахсларнинг сифатларини ҳаддан зиёд тавсифлаш ҳолларига нисбатан риоя қилинган деб бўлмайди. Асар тил услуби жиҳатидан форс тилининг ўша XV аср адабий услубини мукамал билган саводхон учун мўлжалланган, ҳатто уни ўз даври учун тарихий воқеалар асосида ёзилган бадиий асар сифатида ҳам қабул қилиш мумкин.

Асарнинг «Мукаддима» қисмини Шарафиддин Али Яздийнинг ўзи «Тарихи жаҳонгир» деб номлаган, лекин фанда «Мукаддима» номи билан машҳур ва «Зафарнома»нинг ажралмас қисми ҳисобланади. Шу билан бирга, ҳажми катта бўлганлиги туфайли бўлса керак, қўлёзма нусхалари алоҳида мустақил асар сифатида ҳам тарқалган. У сўзбоши, икки фасл ва хотимадан иборат.

«Мукаддима»дан кўзда тутилган мақсад Темур шажарасини баён этиш ва унинг ўзидан олдин ўтган ҳукмдорлардан давлат арбоби ва лашкарбоши сифатидаги устунлигини исботлаб беришдан иборатдир. Шу муносабат билан муаллиф туркий қабилаларнинг қелиб чиқиш тарихи ва Чингизхоннинг тўрт улус тарихини, XIV аср биринчи ярмида Марказий Осиё ва унга қўшни мамлакатлардаги сиёсий вазиятни баён этади, тарқоқлик ва ўзаро урушларнинг қучайишини ва бу ҳол Мовароуннаҳрда марказлашган давлат тузган Темурнинг тарих майдонида пайдо бўлишига бир қадар шарт-шароит яратилганлигини кўрсатиб беради. Шу нуқтаи назардан қараганда Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»га Темур даври тарихидан ташқари, ундан олдинги асрлардаги тарихни ҳам (гарчи умумий тарзда бўлса ҳам) киритиши тасодифий эмас.

«Зафарнома» асарининг асосий кисми эса муаллифнинг дастлабки режасига кўра, учта маколадан иборат бўлмоғи лозим бўлган. Биринчи макола Темурга, иккинчиси, унинг ўғли Шохрухга ва учинчиси, Шохрухнинг ўғли ва Шарафиддин Али Яздийнинг хомийси Иброхим Султонга бағишланиши кўзда тутилган. Бинобарин, «Зафарнома» асари факат Темурнигина эмас, балки Темурий шахозадалар Шохрух (1405—1447) ва Иброхим Султон (1414—1435) лар хукмронлик даври тарихини ҳам ёритиши керак бўлган. Бирок «Зафарнома»нинг hozирда, фанда маълум бўлган кўлёзма нусхаларида кейинги икки макола йўқ, улар ёзилмаган ёки бизгача етиб келмаган.

Шарк тарихнавислигининг энг нодир ёдгорликларидан бири ва Амир Темур даври тарихининг бирламчи манбаларидан бўлган «Зафарнома» узок вақтдан буён шаркшунос тадқиқотчилар диққатини ўзига жалб этиб келмоқда. Далилий маълумотларнинг тўлиқлиги ҳамда ишончлилиги тўғрисида у ўша давр манбалари орасида ханузгача муҳим ўрин эгаллайди.

XV ва XVI асрларда «Зафарнома» қахрамонлик кассаси жанрида икки марта шеърӣ йўл билан ўзбек тилида Лутфӣй, форс тилида Абдурахмон Жомӣйнинг жияни Хотифӣй (вафоти — 1521) томонидан қуйланган эди. XVI аср бошларида Шайбонийларнинг дастлабки вакилларида Кучкунчихон (1510—1530) топшириғига мувофиқ Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али Бухорӣй томонидан «Зафарнома» ўзбек тилига таржима қилинган. Адабиётларда Хофиз Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Ажамӣй томонидан асарнинг турк тилига таржима қилинганлиғи ҳақида ҳам маълумот бор. Булардан ташқари «Зафарнома» 1822-1823 йилларда Хивада Худойберди ибн Қўшмуҳаммад Сўфи ал-Хивокий томонидан ўзбек тилига қисқартириб таржима қилинганлиғи ҳам маълум.

XVIII асрдан бошлаб «Зафарнома»нинг айрим қисмлари француз (Пети де ла Кроа, 1713), инглиз (Ж. Дарби, 1723) ва рус тилига ҳам таржима қилинган. Асарнинг форсча матни эса 1887—88 йилларда Калькуттада (Ҳиндистон), 1958 йили Техронда (Эрон) чоп этилган. Бирок бу нашрларда асарнинг «Муқаддима» қисми ҳамда зарурий қўрсаткичлар берилмаган. 1972 йили Тошкентда асарнинг ҳар икки қисмини қамраган Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шаркшунослик институтида қайта таътирилган 4472-рақамли кўлёманинг факсимил наشري амалга оширилди. Бунда тарихий манбалар илмӣй наشري учун зарурий бўлган сўзбоши ва турли қўрсаткичлар билан бирга асар матнининг ҳар хил нусхалари ва нашрлари орасидағи фарқлар ҳам қайд этилди.

Кейинги йилларда Шаркшунослик институтида «Зафарнома»ни ҳозирғи ўзбек тилида илмӣй изохпи таржимасини нашрга тайёрлаш устида ишлар олиб қилинмоқда. Асарнинг қичик бир қисми соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллиғи олдидан, 1994 йилда чоп этилди.

А. Ўринбоев